

ANALÜÜSI- JA SÜNTEESIMEISTER GRENZSTEIN

Ado Grenzstein. Tunne ja tarkus. Tõlkinud Simo Runnel. (Eesti mõttelugu 131.) Tartu: Ilmamaa, 2016. 360 lk.

Ilmamaa kirjastuselt on ilmunud Eesti mõtteloo 131. köide „Tunne ja tarkus” kahe Ado Grenzsteini saksakeelse raamatu tõlkega Simo Runnelilt. „Härraskirik või rahvakirik?” (esmatrükk 1899) tegeleb kiriku ja ühiskondliku süsteemiga, „Looduse korraldus” (esmatrükk 1913) käsitleb aga looduse korrapära.

Ado Grenzsteini on peetud XIX sajandi lõpu kõige tulisemaks baltisaksa vastaseks ja seisusmentaliteedi kriitikuks, kes püüdis väsimatult välja juurida feodaalaja jäänuseid Eesti ühiskonnast.¹ Hiljuti Ilmamaa ilmutatud Grenzsteini artiklite kogumik „Eesti haridus” (2013) andis aimu, mis mehega

¹ J. Jans, Mälestusi ja vaatlusi. Tartu: Ilmamaa, 2008, lk 45–65; J. Undusk, „Esimene Eesti juudiõgija”. Ado Grenzsteini endatapp antisemitismis, I. – Vikerraar 1991, nr 2, lk 69–70 jm.

öieti oli tegu. Venestajaks tembeldasid selle raugematu võitleja tema vastased: baltisakslased ja oma aristokraatiat ihalenud kaasmaalased. Grenzstein üritas asju ajada seaduslikul teel, mis paistis või mida taheti näidata kompromissidele minekuna. Selgemalt peaks Grenzsteini sõnum tänase lugeja ette laotuma tema raamatu „Härraskirik või rahvakirik?“ kaudu.

„Härraskirik“ ilmumise ajal oli ta laia levikuga nädalalehe Olevik toimetaja ning karskusliikumise ja põllumeeste seltside organiseerijana tegutsenud Eesti avalikus elus pea 19 aastat. Et ta paari aasta pärast sinise tolmu jalgadelt pühib, võis ta tol ajal vaid umbmääraselt aimata,² kuid siis lootis ta veel tegutsemisvõimaluste jätkumist. Järjestikku oli ilmunud mitu teravat baltisaksa- ja seisustevastast teost,³ kus Grenzstein selgitas, et seaduse ees peaksid riigialamad olema võrdsed. „Härraskirikus“ püüdis ta juhtida lugeja tähelepanu sakslaste verise „kultuuritoomise“ tegelikule eesmärgile, milleks oli puhas kasuahnus.

Raamat sai saksakeelsena ilmuda Tallinna tsensori Jaan Truusmanni loal, eesti keeles ei õnnestunud autoril avaldada lühitõlgetki. Tsensor Jaan Jõgeveri meelest olnuks sobimatu „anda hari-matu talupoja kätte kõikide nende brošüüris sisalduvate jubeduste kirjeldusi, mida sakslased saatsid korda nende isade ja vanaisadega“ (kirjast Trüki-asjade Peavalitsusele 3. V 1899). „Härraskirik või rahvakirik?“ ilmus pärast esmatrukki venekeelses tõlkes Moskvast 1901⁴, mõne aja pärast avaldati ka läti

² Vt ilmunuta jäänud „Uus hommik“. – KM EKLA, f 38, m 13: 1, l 473–484.

³ „Möisnikkude mõtted“ (1898), „Balti haridus“ (1898), „Lõpueksam nooreestlaste ja vanasakslaste keskel“ (1898), „Meie vaimu-valla tegelased“ (1899), „Herrenkirche oder Volkskirche?“ (1899); samal ajal olid mitmed teosed saanud ilmuniskeelu. Vt ka käsikirjad KM EKLA, f 227, m 10: 3; f 51, m 28: 9 ja f 169, m 40: 22.

⁴ Tõlkija oli õigeusu preester, Lääne-maa usuvahetusliikumise juhte Aleksander Värat, kes kasutas varjunime Voznessenski. Grenzsteini päevikumärkustest nähtub,

keeles⁵. Nii oli raamat teistes kohalikes keeltes kättesaadav, kuigi seda pidi oskama raamatupoes küsida, kuna see polnud avalikult väljas.⁶

Grenzstein harutas oma „Härraskirikus“ lugeja ees lahti terve baltisaksa ühiskondliku süsteemi, mille oluliseks nurgakiviks oli patronaadiõigusega härraskirik, näidates, kuidas ja millise hinnaga süsteem Liivimaale toodi. Muuseas ilmus „Härraskirik“ ajal, mil Eestis toimus usuvahetusliikumine ja tegu polnud enam niivõrd õigeusku siirdumise, kui võrd nn vabakoguduste asutamisega, mis samuti iseloomustas rahva protesti luteri pastorite iganenud kiriku kui mõisnike tööriista vastu.

Grenzstein väljendab oma tähtsuses sümpaatiat ja kaastunnet eesti rahva vastu, kes oli ülekohtuselt aastasadu võõra ikke all vaevelnud. Autorit ärritab vallutajate koloniaalpoliitika, seejuures ei laienda ta baltisakslastevastast kriitikat saksa rahva vastu. Baltisaksa eesõigusi, mentaliteeti ja hoolimatust maarahva suhtes avab ta sakslaste endi tsitaatide kaudu. Ilmselt kirjutab ta sihilikult saksa keeles, kuna põhiliseks adressaadiks olid needsamad saksa keeles kõrgesti koolitatud kirikhärrad jt otsustajad.

Grenzsteini särav ironia tuleb Simo Runneli suurepärasel tõlkel ehedalt esile. Näeme, kust pärineb sinise põlisraha viletsus, kuidas kõik, mis oli kuulunud maarahvale, läks vallutajate kätte ja kuidas see ülekohus ajaloos üha korduma kipub, nii et rahvas oli lõpuks jälle sunnitud hakkama oma isaisade maid mõisnikelt tagasi ostma. Grenz-

---

et raamatut tõlkis vene keelde ka Tartu rügemendi arst dr Memorsky, kuid tsensor oli esimese peatüki juba maha kustutanud ja sakslased hakanud tõlkijat ähvardama (A. Grenzstein, Ajaloo album. Tartu, 1910, lk 271–273).

⁵ Teose lätikeelset tõlget „Kungu basniza waj tautas basniza? Kahda igauņa bals balteeschu kor?“ (Limbaschos: J. Mellkiss) ilmus koguni kaks trükki 1905, 1906.

⁶ Jakob Tannenthali kiri Ado Grenzsteinile 14. II 1899. – KM EKLA, f 38, m 7, l 403.

stein toob õõvastavaid näiteid veristest vallutussõdadest ja maarahva hävitamisest. Ristisõdadega pealesunnitud usk jäi võõraks. Grenzstein kirjutab: „Seal saame meie kergeste aru, kuidas ristitud rahvas enne kui pärast oma usu elu vanal pagana viisil edasi elas ja see ei olnud nii halb, sest midu oleks ta igast usust ilma jäänud.”⁷

Autor kirjeldab baltisakslaste jõhkra käitumist ja sagenevaid kirikutülisid, mida olid dokumenteerinud ja Grenzsteini „Kirjakogusse” saatnud Oleviku lugejad. Grenzstein pidi tunnistama, et Liivimaa ei tunne ühtegi rahvast – Liivimaa tunneb ainult võitjat ja võidetut, kurnajat ja kurnatut (lk 54, 179) ja ristiusku kuritarvitati omakasu nimel (lk 60). Nii sai sakslusest Grenzsteini määrangus upsakas parasiitlus (lk 142). Rahvuslikku liikumist puudutades mõnis ta, et seda pidanuks eri maades rohkem uurima.⁸ Võrdleva analüüsi puudumisel esitas Grenzstein oletuse, et väikestel rahvastel oleks kultuuriliselt õige suuremate külge liituda (lk 162–163). Värvikate kirjeldustega püüdis Grenzstein veenda, et ümberkorraldused luteri kirikus on möödapääsmatud. Ta kirjutab: „On ülim aeg vaikselt endasse vaadata ning eelistada välisele hiilgu- sele sisemist ristiusku, ülimalle õpetatusele usulist vagadust” (lk 180), kuna kogudus ei oodanud oma hingekarjaselt mitte niivõrd õpetatust, kuivõrd alandlikku südant (lk 184). Kirik pidi teenima rahvast, mitte rahvas orjama kirikut ja mõisa: „Kirikult nõuti, et ta rahvast isandate teenriks tehku, mitte Jumala teenriks.”⁹

Teravalt sihitud raamat tekitas oma ajas tormilist vastukaja. Grenzstein mainis oma päevikus, et sakslased olid valmis „Herrenkirche” ära korjama.

⁷ KM EKLA, f 169, m 40: 22, l 6.

⁸ Grenzsteini kavandatud koguteose „Die nationale Bewegung” („Rahvuslik liikumine”) kohta vt Kirjakogu, KM EKLA, f 38, m 5, l 434–436; säilinud on ka vähemalt osa Grenzsteini rahvusvahelist kirjavahetust neil teemadel (f 38, m 12, l 264–329).

⁹ KM EKLA, f 169, m 40: 22, l 6.

Autor jagas ise oma raamatut vähemalt 111 isikule.¹⁰

Varsti keelati aga raamatut eesti ajalehtedes mainida. Nii kirjutab Grenzstein 18./30. VIII 1899 Andres Saalile: „Kõik, mis Herrenkirche kohta käib, peab täitsa välja jääma, sest et ministri käsu järele tensor sellest raamatust sõnagi ei tohi kirjutada lasta.”¹¹ Ometi ilmus 23. ja 25. XI 1899 Postimehes arvatavasti Villem Reimani kirjutatud juhtartikkel „Kes ajalugu kurjasti tarvitavad”, kus Grenzsteini teost nimetamata seda ikkagi kritiseeriti. Postimees süüdistas Oleviku toimetajat ajaloo võltsimises. Ka tõlkija Simo Runnel heidab ilmunud raamatu järele sõnas Grenzsteinile ette kroonikate valikulist kasutamist, ent küllap peame arvestama ka toimetaja enesetsensuuri venestusoludes, tensoripliatsist rääkimata.

Grenzstein oli mobiliseerinud enese vastu „kõik Balti alalhoidlikud jõud”: tegemist oli „nende olemise küsimusega”.¹²

Patronaadiõigus oli aadli keskaegne privileeg, Grenzstein lootis mõneti riigivõimu abile tema meelest ajaloolise ebaõigluse lõpetamiseks.¹³ Õigeusu kogudustes valiti kirikuõpetajateks eestlasi, mõisnikel seal sõnaõigus puudus ja nii kogeti, et riigikirik suhtus eestlastesse lugupidavamalt. Seda on täheldanud mh Heinrich Rosenthal oma mälestustes.¹⁴ Mõtet, et õigeusu kirik eestlastele võõraks jäi, levitasid kirjamehed, kes olid „luterluse kui sõnale rajatud religiooniga harjunud”, hilisem Eesti avalik arvamus võttis selle suuresti omaks.¹⁵

Grenzstein jõudis järeldusele, et luteri kirik tuleb vabastada sakste võimust

¹⁰ Nimekiri, kellele teos antud, on olemas Kirjakogu (KM EKLA f 38, m 12, l 126).

¹¹ KM EKLA, f 113, m 1: 1, l 5/10.

¹² J. J a n s, Mälestusi ja vaatlusi, lk 48, 63.

¹³ E. J a n s e n, Eestlane muutvas ajas. Tartu: Ilmamaa, 2007, lk 338–340.

¹⁴ H. R o s e n t h a l, Eesti rahva kultuuripüüdlused ühe inimpõlve vältel. Mälestusi aastatest 1869–1900. Tartu: Ilmamaa, 2004, lk 296–297.

¹⁵ E. J a n s e n, Eestlane muutvas ajas, lk 330.

ning anda „koguduste ja riigi juhatuse alla”, kuna saksad olid „meile meie kalli pagana usu asemele ainult arusaamata väliseid usukombeid pakkunud”.¹⁶

Grenzsteini meelest vajas eesti rahvas oma rahvuslikke institutsioone. Nii esitas ta majanduslikult vabade rahvuslike rahvakirikute üksikasjalise projekti Venemaa evangeelse luterliku kiriku struktuuride ümberkorraldamiseks, milles nähti ette, et sakslastele peetavad privaatjumalateenistused tuleb lõpetada, pastorid valitagu koguduseliikmete osavõtul ja patronaadiõigus tuleb kaotada. Grenzsteini rahvakiriku projekt oli eesti pastorite ettevaatlikule suunale liiga radikaalne. Ta oli suutnud sõnastada ühe valusama reformivajaduse, teemat arendada ja arutluse all hoida.¹⁷

Grenzstein saatis oma raamatut kirikuõpetajatele lootuses, et need hakkavad selle ärgitusel asja arutama ja tegutsema. Jakob Hurt tundis Grenzsteini kärsitust ja kirjutas talle 14. I 1899: „Sinu ülemal tähendatud raamatut tertivan mina kui mehetööd... [---] Temal on eluseeme ja tõevägi sees. Temast saab ka vististe vili kasvama Eesti aitade hääks. Aga vili tahab pärast külvamist ka kasvamist: aega, sooja, valgust, vihma. Mull näikse, et Sa selle poolest kärsitu oled. [---] Mina ja mõned teised saavad esimeste hulgas olema, kes „rahvakirikusse” lähevad. Aga kiriku plaan peab veel sügavamine ja teravamine läbi räägitud saama; nii ruttu ei saa nii suur ehitus mitte valmis, kui Sinu raamat ehk arvab.”¹⁸

Patronaadiõigus püsis Eestis veel 20 aastat – 1919. aastani. Grenzsteini pakutud kirikureform sai siiski teoks.¹⁹

¹⁶ Kiri Andres Saalile 16. IX 1898. – KM EKLA, f 113, m 1: 1, l 3/5–6.

¹⁷ R. Saard, Eesti rahvusest luterliku pastorkonna väljakujunemine ja vaba rahvakiriku projekti loomine 1890–1917. (Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimittuksia 184.) Helsinki, 2000, lk 205–238 jm.

¹⁸ KM EKLA, f 43, m 29: 34, l 1/1–2.

¹⁹ Vt ka E. Jansen, Kaks raamatut eesti kirikuloost. – Akadeemia 2001, nr 6, lk 1293–1298.

„Looduse korraldus” ilmus Grenzsteini vabatahtlikus paguluses 1913. Andres Saalile teatas ta 15. I 1910, et tal on plaanis veel parkümmend raamatut kirjutada, teiste hulgas oli nimetatud ka „Die Zweiheit in der Natur” („Duaalsus looduses”).²⁰ Tegu on omanäolise loodusfilosoofiaga (on pakutud, et Grenzsteini võis inspireerida Wilhelm Ostwaldi energetism²¹), mis jõuab vähemalt antiigist pärineva soovituseni „Inimene, tunne iseennast!” (lk 339). Teadmiste seoseid süsteemi punudes (mõtlemapanev tabel looduse kahendsüsteemist üllatab kohe uue raamatu ümbrispaberi siseküljel) paneb autor lugeja edasi mõtlema, mis on pedagoogiliselt kahtlemata kaval lähenemine. Tõlkija juhib tähelepanu, et Grenzsteini meelest on monismil tulevikku, ta enda dualistlik süsteem seab aga kahtluse alla mõndagi (lk 196). Grenzstein küsib, kas nn kultuuriinimene ikka esindab „kõrgeimat korrastusastet” looduses (lk 199)? Ühes kohas väidab autor, et Maa, Kuu ja Päike ei ole elusolendid (lk 230), teisel aga kinnitab, et emake Maa süda lööb (lk 286). Kohati jätab autor endast mulje kui taganematust materialistist, teisalt kinnitab, et teadvusel on rikkalikult arenguastmeid (lk 280) ning mõtleavad olendid on isegi taimed, loomadest rääkimata (lk 275, 294). Sealt ei ole enam pikk maa kogu looduse hingestatuse tunnustamiseni. Erilist huvi võiks pakkuda peatükk „Mehaanilise maailmakäsituse vastu”, kus autor püüab tõestada vaimse alge olemasolu.

Et inimese meel igatseb kõikjal elavat tunnet (lk 261), siis õppima ja õpetama peaks tundega, eriti keeli (kui midagi ei tunne, siis ei jõua midagi ka kohale, nt lk 296). Grenzstein arvab, et psüühilised vibratsioonid ilmutavad kaugmõju, ehkki nende allikas on sisemuses (lk

²⁰ KM EKLA, f 113, m 1: 1, l 31/72.

²¹ J. Undusk, „Esimene eesti juudiõigija”. Ado Grenzsteini endatapp antisemitismis, II. – Vikerkaar 1991, nr 3, lk 68; W. Ostwaldi kohta vt ka J. Undusk, Energiageenius Wilhelm Ostwaldi eluvaatest. – Teadusmõte Eestis (VIII). Teaduskultuur. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 2013, lk 147–159.

237), ning toonitab, et puudulikke teadmisi inimvaimu kohta kasutavad „kõlvatud elemendid” ära, selles peitub aga oht kõigile (lk 252–253). Kus tunded on arukusega võrreldes alahinnatud, seal jääb kasvatus ühekülgselt: harmoonilise inimese kujunemiseks on vaja ühepalju hoolt mõlemale poolele (lk 306, 315–316 jm). Grenzstein võitleb mänglevas arutelus endiselt ka vaimse tõusiklusega, ent seda juba laiemal tasandil. Ta näitab, et inimest paremini tundes oleksime kaitstud vale ja pettuse eest. Sellepärast tuleks noori õpetada tundma inimeste ja rahvaste iseloomusid. Suur Looja on osa oma loomingust, ja nii võib autori meelest öelda ka inimese loodu kohta „vaimsete teoste puhul” (lk 336–340).

Simo Runneli tõlgete abil näeme, et sotsiaalse süsteemi peegeldajast on Grenzstein teinud julge sammu filosoof-

filiste tõlgenduste poole, kuna pagulus võimaldas lõpuks süveneda. Niisuguse arutluskäigu esitajat ei saa pidada „ajuvabaks”, nagu osa kodumaa ringkondi oli teda sildistanud. „Looduse korralduse” järg „Gestalten des Geistes” (1914) ei ole avalikkuseni jõudnud.²²

Ilmamaa ja Simo Runnel on Grenzsteini tekstide vahendamiseks ära teinud tähelepanuväärse töö selle sajandi jagu põlatud rahvusliku tegelase mõtete elluäratamisel. Kirjastus on avanud taaskord huvitava unustusse vajunud ukse, jäädvustades Ado Grenzsteini vaieldamatult Eesti mõttelukku.

ANU PALLAS

---

²² Vt J. Undusk, „Esimene eesti juudiõgija”, II, lk 67.